

وقف و کارکرد اجتماعی و فرهنگی آن

ژاله ابراهیمی باروق^۱

یونس واحد یاریجان^۲

مریم ابن تراب^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۳۰

چکیده

وقف از جمله موضوعاتی است که به رغم ظرفیت وسیع آن، در شمول مباحث کاربردی اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی کمتر مورد بررسی پژوهشگران قرار گرفته است و جز اندکی در بعد فقهی، در دیگر ابعاد آن تحقیقات جامع علمی صورت نگرفته است. بدین لحاظ برای پرداختن به موضوع مورد مطالعه، ابتدا این نوشتار سعی بر آن داشته که با ارائه تعاریف و مفاهیم اصطلاح وقف، در نهایت به مفهوم جامع وقف دست یابد. پس از آن با مروری بر تاریخچه وقف از صدر اسلام تاکنون و تشریح جایگاه و اهمیت وقف در اسلام و سنت، به بررسی کارکردهای اجتماعی و فرهنگی وقف پرداخته است. پژوهش حاضر که با روش توصیفی - تحلیلی انجام شده در پی پاسخ به این پرسش است: اثرات اجتماعی و فرهنگی وقف برای رسیدن به سطح مناسبی از توسعه و عدالت اجتماعی در جامعه چگونه است؟ نتیجه پژوهش نشان داد که وقف با توجه به سابقه درخشانش، آثار و پیامدهای مثبتی که در ادوار گوناگون ملل اسلامی داشته و با توجه به ظرفیت وسیع آن در شمول مباحث کاربردی اجتماعی و فرهنگی که دارد، می تواند در توسعه و عدالت اجتماعی نقش آفرینی کند، ولی نهاد وقف امروزه از دید کارآمدی، با چالش‌هایی روبروست. بنابراین مقاله در ادامه در صدد است چالش‌ها و موانع و راهکارهای عملی لازم را جهت ترویج فرهنگ وقف و توسعه آن در جامعه اسلامی را تبیین و تحلیل نماید.

واژگان کلیدی: وقف، توسعه، عدالت اجتماعی، فرهنگ

^۱ گروه فقه و مبانی حقوق، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

^۲ گروه فقه و مبانی حقوق، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

^۳ گروه فقه و مبانی حقوق، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۱. مقدمه

بیان صریح تعالیم اسلام در قرآن و روایات به نوع دوستی، همبستگی و انسجام اجتماعی، مسولیت پذیری و مشارکت اجتماعی، لزوم برقرای امنیت و آرامش و عدالت اجتماعی، رفع فقر و محرومیت و همچنین ارائه راهکارهای عملی برای تحقق این اصول از طریق اعمال خیرخواهانه حمایتی از قبیل خمس، زکات، صدقه، هبه، نذر، وقف و... است (قابل، ۱۳۸۳، ۸۰). این سنت حسنه که از دیرباز به اشکال گوناگون در تاریخ بشر وجود داشته و اسلام نیز آن را با تاکیدات فراوان، در مسیری روشن، منطقی، هدفدار و دقیق تبیین نموده است (سلیمی فر، ۱۳۷۸، ص ۹۲). از موضوعات شاخص و مهم مباحث اجتماعی است که به رغم ظرفیت وسیع آن در طرح اهداف تربیتی، فرهنگی، اقتصادی، آموزشی و... متأسفانه کمتر مورد توجه اهل فرهنگ و دانش قرار گرفته است (حسینی، ۱۳۸۵، ص ۷۶).

وقف یکی از سالم ترین روش هایی است که جامعه انسانی را ارزشمند و انسان را ماندگار می کند (حسینی پور، ۱۳۸۳، ص ۸۸) و بی شک یکی از ضرورت های مسیر توسعه اجتماعی در هر جامعه ای مشارکت تمامی مردم آن جامعه در فرایند توسعه است. بدین معنی که داشتن برنامه مناسب و منابع کافی اگرچه از نیازهای رسیدن به توسعه اجتماعی است، اما همه آن ها بدون وجود مشارکت فراگیر آحاد جامعه در پیشبرد برنامه های توسعه، توفیق یک کشور را در نیل به اهداف طراحی شده با چالش های جدی مواجه می کند (رضازاده، ۱۳۸۵، ص ۲۸). از این رو مقاله حاضر با مطمح نظر قرار دادن هدف کلی بررسی وقف و اثرات اجتماعی آن، به دنبال شناخت اولیه در خصوص تاثیر وقف نسبت به تحقق عدالت اجتماعی، شکل گیری نهادهای مدنی جدید، افزایش مشارکت اجتماعی و در نهایت رسیدن به توسعه اجتماعی مطلوب است.

۲. مفهوم شناسی وقف

وقف در لغت به دو معنی آمده است: نگاه داشتن و مانع حرکت شدن و در معنای ایستادن (امینی فر و هاشمی، ۱۳۹۰، ص ۶) و در مفهوم، برخی آن را «تحبیس الأصل و إطلاق الثمره» و گروهی دیگر از فقها نیز این تعبیر را ثمره وقف دانسته اند و نه عین وقف و می گویند «الوقف عقد ثمرته تحبیس الأصل و إطلاق المنفعه» (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۱۶۵). تعریفی که قانون گذار از «وقف» به عمل آورده است حدوداً همان است که فقهای امامیه گفته اند؛ چنان که امام خمینی در تحریر الوسیله می فرماید: «و هُوَ تحبیسُ العینِ وَ تَسْبیلُ الْمَنْفَعَةِ» و شهید اول در متن لمعه گفته است «و هو تحبیس الأصل و إطلاق المنفعه» و شهید ثانی در شرح لمعه در تعریف وقف به حدیث نبوی اشاره کرده است: «حبس الأصل و سبیل الثمره» (شهید ثانی، ۱۳۸۶ق، ج ۳، ص ۱۶۳؛ نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۲، باب الثانی، ح اول).

بر اساس ماده ۵۵ قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران «وقف عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود». مبین مذهب شافعی (النووی) نیز وقف را چنین تعریف کرده است: وقف عبارت است از حبس مالی که انتفاع از آن با بقاء عین مال ممکن باشد؛ و تصرف در اصل مال ممنوع و مقطوع گردد و منافع رقبه به قصد قربت در کار «بر» هزینه شود (دانش پور، ۱۳۸۸، ص ۱۵۲). به طور کلی منظور از وقف آن است که انسان تمام یا قسمتی از اموال منقول یا غیر منقول خود را به صورت ارادی و آگاهانه و طبق شرایطی در راه خدمت به خلق از خرید و فروش و ارث و هر گونه دخل و تصرف قانونی

دیگر آزاد و جاودان نموده و در اختیار نهاد یا فرد معینی قرار می دهد تا بهره و درآمد آن ثروت در راه خدا، خدمت به خلق، مصارف عمومی اعم از توسعه بهداشت، آموزشی و ... به مصرف برسد.

۳. تاریخچه وقف

وقف، سابقه طولانی در فرهنگ ملل و تمدن های تاریخ بشری دارد. تاریخچه وقف به پیش از اسلام باز می گردد. شواهد و قرائن نشان می دهد، که این عنوان پیش از ظهور اسلام بین پیروان همه ادیان در غرب و شرق متداول بوده، و اداره ی معبدها، صومعه ها و آتشکده ها، زندگی اسقف ها، موبدان و کاهنان از منافع و درآمدهای موقوفات بوده است. دکتر الکیسی می گوید که حبس پیش از اسلام نیز معروف بوده، گرچه به نام حبس یا وقف نامیده نمی شده است (الکیسی، ۱۳۸۰، صص ۳۸-۳۷). ایران باستان نیز از جمله جوامعی است که بحث وقف تحت عنوان «ندورات» ریشه ای دیرینه در آن داشته است به طوری که در کتاب مذهبی زرتشتیان «اوستا» می خوانیم: «اهورامزدا از کسی خشنود است که بینویان را دستگیری کند.» (احمدی، ۱۳۸۹، ص ۴).

وقتی حاکمیت بدست نظام جمهوری اسلامی افتاد، این نظام با هویت مذهبی که داشت باید برای وقف برنامه ریزی های جامع تدبیر می کرد. سازمان اوقاف و امور خیریه در کانون این تحولات قرار داشت. این سازمان تا به حال کارهای زیادی را در این زمینه انجام داده است. به نظر می رسد، هنوز فرهنگ وقف آن طور که شایسته نظام جمهوری اسلامی است نهادینه نشده؛ و هنوز با ایده آل های لازم در این باره فاصله زیادی داریم. به هر حال ما احتیاج شدید به بازنگری در اهداف تامین کننده ی وقف داریم.

۴. وقف در قرآن و سنت

از نظر اندیشه ای، ریشه های فکری وقف در اسلام به احکام اسلامی که سر منشأ آن قرآن و سنت است، بر می گردد. در قرآن کریم به طور مکرر از واژه صدقه به صورت های صدقات، صدقاتکم و ... استفاده شده است

از جمله آیاتی که بر وقف واحکام فقهی آن دلالت دارد می توان برای نمونه به آیات ذیل اشاره داشت:

«يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَجْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا ۚ وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا ۚ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَا نُ قَوْمٍ أَنْ صَدَّوْكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا ۚ وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ ۚ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ۚ وَاتَّقُوا اللَّهَ ۚ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ» (مائده/۲). و نیز می فرماید: «وَمَا ذَا عَلَيْهِمْ لَوْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللَّهُ ۚ وَكَانَ اللَّهُ بِهِمْ عَلِيمًا» (نساء/ ۳۹)، و سپس می فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ۚ وَإِنْ تَكَ حَسَنَةً يضاعفها وَيؤتِ مِنْ لَدُنْهُ أَجْرًا عَظِيمًا» (نساء/ ۴۰) همانا خداوند ذره و مثقالی ستم نمی کند و اگر این ذره کار نیکی باشد آن را دو چندان می کند و از نزد خویش پاداشی بزرگ می بخشد. وقف نوعی صدقه است صدقه شامل امور خیریه از قبیل زکات است؛ اما هرگاه گفته شود صدقه جاریه مراد از آن وقف است (حسینی، ۱۳۸۰، صص ۱۲۲-۱۲۱).

مهم ترین ردپای موقوفات و موضوع وقف در اسلام را می توان در سنت و فعل و قول پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) پیدا نمود. شاید اولین کسی که به صورت حاضر موضوع وقف را پایه گذاری کرد خود حضرت رسول اکرم (ص) بود و اولین موقوفات، باغهایی بود که به دست مبارک آن حضرت وقف گردیده است (رشیدی فر، ۱۳۸۱، ص ۸۹). از نظر پیامبر اکرم (ص) وقف صدقه جاریه است که خود اسوه دیگران در این امر بوده است و روایات فراوانی از ایشان منقول می باشد. شاید معروفترین آن، روایت ابی هریره است که در کتب فرقه های مختلف مذاهب مسلمانان بدین شرح بیان می شود: «انسانی که فوت کرد پرونده اش بسته می شود، مگر بر سه چیز: اول صدقه جاریه، دوم عملی که از خود گذاشته باشد و سوم فرزندان صالح» (شعیری، ۱۳۶۳، ص ۱۰۵).

پیامبر اکرم (ص) می فرماید: «إن مما يلحق المؤمن من عمله وحسناته بعد موته عنما نشره و ولدأ صالحاً ترکه و مصحفاً ورثه أو مسجداً بناه أو بیتاً لابن السبیل بناه أو نهراً أجراه و صدقه أخرجه من ماله فی صحه و حیاته و نلحقه من بعد موته» چند چیز است که بعد از مرگ مومن پاداش آنها به او می رسد: عملی که از خود به یادگار گذاشته است، فرزند صالحی که جانشین خوبی برای او باشد، و قرآنی که به ارث گذاشته باشد، یا مسجدی که ساخته است، یا نهری که آن را جاری ساخته است، یا صدقه ای که در حال حیات خود انجام داده است (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۳، ص ۲۹۲).

در میان ائمه (علیهم السلام) امیرالمومنین بیشترین موقوفه ها را داشته اند. علی (ع) در یکی از وقف نامه هایش، هدف از وقف را چنین بیان می کند: «ابتغاء وجه الله لیر لجنی الله به الجنة و یصرفنی عن النار و یصرف النار عن وجهی یوم تبیض وجوه و تسود وجوه» به منظور جلب رضایت الهی تا به سبب آن مرا داخل بهشت برین فرماید و از آتش دورم دارد و آتش را از صورتم دور فرماید، در روزی که صورتهایی سفیدند و صورتهایی سیاه (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۳، ص ۱۸۳). در مناقب ابن شهر آشوب آمده است که علی (ع) در «ینبع» صد چشمه درآورد و برای حاجیان خانه خدا وقف فرمود و چاه هایی را در راه مکه و کوفه حفر کرد و مسجد فتح را در مدینه و مسجدی را در مقابل قبر حمزه و در میقات و کوفه و بصره بنا کرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۱۰۳، ص ۱۸۳). از آن حضرت روایت شده است که فرمودند «صدقه و حبس، دو ذخیره هستند، پس آنها را برای روزگار خودش حفظ کنید.» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۱۲۳).

حضرت فاطمه (س) نیز بسیاری از باغ های خود را در مدینه وقف کرد (کلینی، ۱۳۸۲، ج ۷، ص ۷۰). امام حسن (ع) و امام حسین (ع) هم باغ های خود را که هم اکنون در محله نخاوله مدینه به نام باغ صبا و باغ مرجان معروف است، وقف کرده اند. (سلیمی فر، ۱۳۸۲، ص ۶۵). ائمه (ع) اموال و املاک خود را در راه خدا برای رفع نیاز فقرا وقف کرده اند. آنچه به نظر می رسد این است که ائمه اطهار به عنوان الگوها و نمونه های عینی تحقق اسلام، با تأسی به پیامبر اکرم (ص) اهتمام زیادی در گسترش فرهنگ وقف در جامعه داشته اند و در خور توان مالی خود بنابر مصلحتهایی که تشخیص می دادند اقدام به وقف اموال خود می نمودند.

۵. نقش وقف در توسعه و عدالت اجتماعی

توسعه امری است پویا، متحرک و چند بعدی که همواره باید نیازهای حیاتی و اجتماعی انسان پاسخ دهد و با محور قراردادن اجتماع و مردم به عنوان عامل و نافع اصلی توسعه، اموری از قبیل امنیت، شادی، رفاه، آزادی، انسجام و صلح را برای آنها فراهم آورد. برای درک بیشتر و عمیق تر نقش وقف در توسعه جوامع، باید ضرورت آن را در جامعه مورد بررسی قرار داد. به طور کلی با توجه به نقش، آثار و پیامدهایی که وقف در ادوار گوناگون ملل اسلامی داشته است، می توان گفت وقف همواره یکی از عوامل تأثیر گذار در شکوفایی تمدن اسلامی و توسعه جوامع بوده است. بنابراین تبیین ماهیت وقف و آثار و پیامد های آن در توسعه اجتماعی، گامی است در تحقق اهداف عدالت اجتماعی و رسیدن به جامعه مطلوب، نظام وقف یکی از سازوکارهای تحقق عدالت اجتماعی و وسیله ای صلح آمیز برای توزیع مجدد درآمد، بدون هرگونه اجبار و مداخله قدرت حاکمه بوده و هست. از این رو می توان گفت که وقف در حمایت از وحدت ملی و اجتماعی و جلوگیری از بروز بی ثباتی و خشونت و تنش میان گروه های اجتماعی با وضعیت اقتصادی متفاوت، نقش دارد. هر چقدر نهادهای مدنی در جوامع قدرتمند تر باشند، بیشتر و بهتر می توانند به روند تکامل و بهبود روند توسعه سیاسی و اقتصادی کمک کنند. نکته بنیادین این است که نهادهای مدنی با تقویت امر نظارت و کنترل بر نهادهای قدرتی مانع گسترش روندهای فساد سیاسی و اقتصادی می شوند و رانت خواری های سیاسی کمتر می تواند به نتیجه برسد و به این ترتیب ضریب موفقیت امنیت شخصی و امنیت ملی را بالا ببرد. نهاد وقف هم، البته با تحقق شرایطی، می تواند به عنوان یکی از نهادهای موثر جامعه مدنی نقش آفرینی نماید. زیرا هم وقف از لحاظ ماهوی و ساختاری دولتی نیست و براساس خواست و نیت خیر شهروندان صورت می گیرد؛ شهروندانی که عمدتاً به دنبال تحقق منویات معنوی خود می باشند. در وقف با سلب مالکیت، جلوی انتقال مالکیت گرفته می شود و به نوعی در راستای ممانعت از مال اندوزی غیر معقولانه قدم برداشته می شود. در عین حال این مالکیت به دولت نیز منتقل نمی شود؛ اما دولت نظارت و کنترل آن ها را بر حسب قوانین به عهده می گیرد. البته تقنین مناسب و کاهش از تصدی گری دولتی در این زمینه و مدیریت بهینه اوقاف در اینجا بسیار حائز اهمیت می باشد. وقف، یکی از نهادهای مدنی موثر در جامعه اسلامی است که نقش مهمی در کاهش تصدی گری دولت و افزایش مشارکت شهروندان دارد. از این رو دادن فرصت های لازم به دولت برای مصروف ساختن وقت و توان خود و نیز سرمایه های جامعه اسلامی در امور مهم دیگر، از نتایج نیکوی وقف است (سیمبر، ۱۳۸۸، ص ۱۴۴). بنابراین عدالت اجتماعی، امنیت و وقف سه مقوله مرتبط به هم هستند. امنیت از درون عدالت اجتماعی زاییده می شود و وقف می تواند با مدیریت و برنامه ریزی مناسب به ترویج و فربهی عدالت اجتماعی کمک کند. عدالت اجتماعی تامين کننده ی برابری فرصت ها در جامعه است و وقف می تواند بر بسیاری از چالش های مختلف اجتماعی غلبه کند و می تواند از طریق تمرکز بر زدودن فقر در جامعه و جلوگیری از تکاثر ثروت در دست عده ای خاص به این آرمان بزرگ دینی کمک کند. (خیرآبادی، ۱۳۸۸، ص ۸) نکته ای که باید به آن توجه داشت، این است که اگر مردم حقوقی بر حاکمیت اسلامی دارد، حاکمیت اسلامی هم بر مردم حقوقی دارد بدون رعایت این حقوق متقابل عدالت اجتماعی شکل نخواهد گرفت. پرداخت مالیات، مشارکت و همکاری با حاکمیت در حوزه ی سیاست، اقتصاد، فرهنگ و... بخشی از حقوق حاکمیت بر ملت است اما رسالت سنگین دولت در جهت ایجاد عدالت اجتماعی نیازمند مشارکت و همکاری داوطلبانه مردم می باشد.

۶. مهم ترین ویژگی های اجتماعی وقف

۶-۱. طبقاتی نبودن وقف

یکی از بارزترین ویژگی های اجتماعی نظام وقف، طبقاتی نبودن آن است. بدین معنا که سنت وقف، همواره و برای همه اقشار جامعه قابل دسترسی است و در انحصار یک طبقه خاص نبوده و نیست. بر این اساس، سنت وقف پیوسته افراد زیادی را از طبقات مختلف جامعه جذب می کند که یا واقفند و یا از درآمد اوقاف و خدمات آن بهره مند می شوند. بنابراین از طبقات فقیر اجتماع گرفته تا مردم متوسط الحال هم چون کشاورز، صنعت گر و فروشنده و غیره تا توانگران و مسئولان بلندپایه حکومتی همه با وقف در ارتباط بوده و هستند. وقف با توزیع مجدد درآمد بین افراد جامعه، آن را به سمت توازن اجتماعی هدایت می کند. لذا اگرچه وقف و صدقه و انفاق و مانند آن بشتر به عنوان امور اخلاقی شناخته شده اند ولی در عمل تأثیر بسزایی در تأمین عدالت اجتماعی دارد و از عوارض سوء بی عدالتی اجتماعی و شکاف های طبقاتی تا حد زیادی می کاهد و از حد شدن مشکلات اجتماعی جلوگیری میکند (سلیمی فر، ۱۳۷۰، ص ۱۶۸).

۶-۲. ارتقای انسجام اجتماعی

نظام وقف، عبارت است از چارچوب بنیادین مسئولیت های اجتماعی متقابل و نیز همبستگی و انسجام اجتماعی میان ثروتمندان و نیازمندان. انسجام اجتماعی دلالت بر توافق جمعی میان اعضای یک جامعه دارد به عبارتی انسجام در کل ناظر به میزان و الگوی رابطه بین کنشگران، گروهها و خرده فرهنگ های تمایز یافته است (افروغ، ۱۳۷۸، ص ۱۴۰). در این چارچوب بنیادین، برای رفع نیازهای ضروری طبقات محروم و صاحبان نیازهای خاص هم چون یتیمان، بیوه زنان، پیران، آوارگان و قربانیان حوادث مختلف اقدامات و حمایت های لازم در نظر گرفته شده است. به عبارت دیگر وقف در جامعه کارکردی شبیه به کارکرد نظام تأمین اجتماعی را می تواند بر دوش بگیرد تا جامعه از آسیب های احتمالی اجتماعی به دلیل حمایت های انجام شده مبرا باشد و این مسئله به تزیاید وفاق اجتماعی منجر می شود.

۶-۳. ثبات اجتماعی

پدیده وقف دارای حیطه گسترده ای از فعالیت و اقدام می باشد؛ تا جایی که اگر به درستی هدایت شود، به بسیاری از نیازها پاسخ می دهد و هیچ گاه جامعه انسانی با کمبودهای اقتصادی، اجتماعی، آموزشی و فرهنگی روبرو نخواهد شد. اما مهم این است که هم نیازها بر اساس اولویت در سطح افکار عمومی معرفی شود و هم ضرورت آن عینی و متناسب با عواطف و درک و توجه واقفان لحاظ گردد. البته وقف می تواند در جنبه شخصی و خانوادگی نقش داشته باشد و گاه در بعد عمومی و در جهت پرکردن خلأهای اجتماعی که قرآن بر کارهای عمومی و همیاری و حل مشکلات و برطرف کردن نابسامانی های جامعه از طریق تعاون بر نیکی تأکید می کند؛ موثر باشد. زیرا هرچند انسان ها با انگیزه های گوناگون وقف می کنند، اما آن چه در این میان بیشتر ارزش دارد و قرآن آن را ترویج می کند، فرهنگ سازی برای انجام کارهای عام المنفعه و نهادینه کردن روحیه همدلی و همکاری و تشویق به تعاون و کمک به دیگران است مردم در سراسر زندگی خود طالب زندگی با

احترام و تشویق جویای موقعیت اجتماعی هستند و از اشاعه عمل و نشان دادن کار خوب آنان شاد می شوند و برای انجام عمل نیک دیگر انگیزه می گیرند (جمشیدی، ۱۳۸۵، ص ۲۵).

وقف یکی از بهترین و موثرترین اعمال خیرخواهانه بوده که طی آن افراد نیک اندیش و آگاه به فانی بودن دنیا، قسمتی از اموال خود را با اختیار از مالکیتشان خارج نموده و به مالک حقیقی آن یعنی خداوند بر می گردانند تا مورد استفاده عموم مردم قرار گیرد (موسوی بجنوردی و قهاری، ۱۳۸۶، ص ۲). در این عمل ممدوح و ماندگار، در حوزه ها و ساحت های مختلفی آثار و برکات فراوانی نهفته است وقف می تواند بر بسیاری از چالش های مختلف اجتماعی غلبه کند و می تواند از طریق تمرکز بر زدودن فقر در جامعه و جلوگیری از تکاثر ثروت در دست عده ای خاص به این آرمان بزرگ دینی کمک کند (خیرآبادی، ۱۳۸۸، ص ۸).

۴-۶. تسهیل حیات اجتماعی

وقف نقش ملموسی در ارائه خدمات رفاهی به ویژه در مناسبات ها، حوادث و تصمیم گیری های مهم شخصی و خانوادگی مانند ازدواج، اشتغال، تحصیل، برگزاری مراسم عزا و... دارد. از این رو نظام وقف سهم مؤثری در افزایش «امید» به زندگی آینده در جامعه می تواند ایفا کند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۴، ص ۶۳). این کارکرد به گشایش معیشت مردم و حس نوع دوستی تبدیل گشته و باعث گسترش رفاه عمومی و تسهیل حیات اجتماعی می گردد.

۵-۶. استحکام بنیاد خانواده

وقف در حمایت از کیان خانواده که در حقیقت سنگ بنای جامعه است و حفظ انسجام و یکپارچگی آن از طریق حمایت های مالی و تدارکاتی و نیز حمایت از حقوق افراد ضعیف و بیمار خانواده ها و کسانی که از توان مندی های جسمی و روحی کمتری برخوردار هستند، نقش مهمی داشته و دارد. همان گونه که همگان تأکید دارند، خانواده رکن تمامی نظام های اجتماعی و به ویژه اسلام است. دین اسلام در مراحل و مراتب گوناگون بر استحکام پیوندهای اجتماعی و به ویژه خانواده تأکید داشته و وقف را عاملی در راستای حفظ این نهاد مهم می داند (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۴، ص ۶۳).

۶-۶. مشارکت فراگیر اجتماعی

وقف فراهم کننده چارچوبی اساسی برای مشارکت مردم در امور اجتماعی است. بدین معنا که تصمیم یک فرد برای اختصاص داوطلبانه بخشی از دارایی خود به امر وقف، نهادی عام المنفعه چون مدرسه یا بیمارستان را به وجود می آورد که هر کدام از این ها در کنار گسترش مشارکت گرایی اجتماعی می تواند در تعمیق تعاون اجتماعی و تزیید حس همکاری جمعی موثر باشد. ساخت نهادهای عمومی و دستگاه های تاثیرگذار بر آموزش، بهداشت و سلامت جامعه، احساس خوشایندی از فراگیری مشارکت اجتماعی را در بدنه جامعه تزریق می کند که حاکی از اثرگذاری سنت وقف می باشد

۷. نقش وقف در تشکیل سرمایه انسانی

سرمایه انسانی را می توان در فرصت هایی که استفاده از آنها توسط فرد مستقیماً بستر سازی بر خورداری آنی وسیع تر وی از دست آوردهای فعالیت های خود است، مورد توجه قرار داد. از جمله این فرصت ها، می توان از فرصت های آموزشی نام برد. نقش سرمایه انسانی در توسعه، از مسائلی است که در باره آن تقریباً اتفاق نظر وجود دارد. بنابراین وقف می تواند به کمک سیاستگذاران و مدیران عرصه اقتصادی، اجتماعی آمده و نه تنها در محو فقر و محرومیت تأثیر شگرف بگذارد و از نابرابری های شدید طبقاتی که مانع توسعه به شمار می آیند، جلوگیری نماید بلکه اسباب تألیف قلوب مسلمین و حتی غیرمسلمین گشته و موجبات افزایش موجودی سرمایه انسانی را که موتور محرکه توسعه است، فراهم نماید (سلیمی فرد، ۱۳۸۴، صص ۷۵-۷۳). لذا می توان گفت پایداری و استمرار تعلیم در اسلام طی قرن های طولانی و نظم و تربیت فعالیت علمی در دانشگاه ها و دانشکده های اسلامی به این منبع مالی بستگی داشته است. از طرفی یکی از مهمترین مصادیق برخورداری از فرصت های اولیه جهت تحقق عدالت و رفاه اجتماعی، دسترسی به فرصت های آموزشی برابر، برای آحاد افرادی باشد.

۸. وقف و کارکرد فرهنگی آن

بنیادی ترین عنصر حیات بخش هر جامعه ای فرهنگ آن جامعه است و بنیان هر جامعه و عوامل قوام بخش و دوام بخش آن در دو عنصر نرم افزاری و سخت افزاری تلخیص می شود. در بخش نرم افزاری، فرهنگ به هستی خاص یک جامعه اطلاق می شود. یعنی جامعه در کلیت خویش با جوامع دیگر تفاوت چندانی ندارد و آن چه که کیان یک جامعه را از جوامع دیگر متمایز می سازد، فرهنگ آن جامعه است. فرهنگ یک جامعه بر تفکر آن جامعه استوار است و تفکر نیز در بستر فرهنگ رشد خواهد کرد. جامعه ای با تفکر پویا، جامعه ای است که از تفکر قوی برخوردار است و تفکر قوی نیز در دامن فرهنگ شایسته و بارز پرورش می یابد. پس باید گفت مدرسه اساس رشد فرهنگی است زیرا مدرسه، هم عامل رشد اقتصادی است که به نوبه خود تعیین کننده رشد فرهنگی است و هم در پرورش و تشکیل شخصیت و برداشت ها و تجسم نظام ارزش ها موثر است (سلگی، ۱۳۷۲، ص ۷۴). با گسترش فرهنگ وقف و انفاق، مدام از ترکم و انباشتگی ثروت به دست عده یا طبقه ای خاص جلوگیری به عمل می آید. وقف از دیدگاه انسانی به مفهوم پیروزی ارزشهای معنوی در وجود انسان است و گسترش فرهنگ وقف در یک جامعه به معنای سیطره ی ارزش های معنوی بر ارزش های مادی جامعه است. دقیقاً به همین لحاظ است که نقش گسترده ای در توسعه فرهنگ و تمدن اسلامی نیز درک می گردد. فرهنگ و تمدن اسلامی که بر مبنای ارزش های الهی، توحیدی، عدالت اجتماعی، رفع محرومیت و رشد معنویت در جامعه ی بشری استوار است. بنابراین با یقین می توان ادعا کرد که می توان با گسترش هر چه بیشتر وقف و انفاق، فرهنگ و تمدن اسلامی را توسعه داده و نظام توحیدی را به قاعده ای نظام مند زیست بشری تبدیل کرد (سلیمی فر، ۱۳۷۰)

۹. اثرات فرهنگی وقف

۹-۱. دانایی و حکمت

از جمله مهم ترین و اساسی ترین جنبه های فرهنگی، نقش وقف در آثار تربیتی است. به طوری که پدیده وقف یکی از آموزه های زیبای تعلیم و تربیت محسوب می شود، و بسیار مورد توجه قرار گرفته است. بسیاری از آموزشگاه ها و مدارس علمیه موقوفه و موقوفات جاریه، جهت تأمین نیاز دانش پژوهان و همه موارد و انواع دیگر آن در جمع بندی تعلیم و تربیت اسلامی نقش موثری دارند. یکی از مسائل مورد توجه مکتب اسلام، گسترش عدالت اجتماعی و نجات دادن انسانها از ناامیدی و تبعیض های گوناگون و برقراری قسط و عدل است، و از آن جا که پدیده وقف خود یکی از مصادیق بارز عمل صالح است و نشأت گرفته از سیره نبوی می باشد، بنابراین در راستای تعلیم و تربیت اسلامی از جهات مختلف قابل عنایت است (معدن دار آرنی، ۱۳۸۴ص ۴۳). موقوفات علمی و تاسیس بسیاری از مراکز علمی، آموزشی و پژوهشی گام بلندی در گسترش دانایی و حکمت اندوزی است؛ امری که در جهان غرب نیز اهتمام ویژه ای به آن می شود و ارتقای فرهنگ نیز از مسیر اعتلای دانایی رخ می دهد. به نظر می رسد تأثیر وقف در پژوهش و در نتیجه در گسترش دانش و علوم می که موجب شکوفایی تمدن عظیم اسلامی در قرون مختلف شد و دیگر آثار و برکات این سنت پایدار، تجربه کارساز و مفیدی است که باید برای مسئولان و دست اندرکاران و برنامه ریزی توسعه کشور که احیای تمدن اسلامی، پیشرفت و آبادانی و تشکیل مدینه فاضله اسلامی و جبهه همت خود قرار داده اند، مورد توجه ویژه قرار گیرد.

۲-۹. محافظت از هنجارها و ارزش های اجتماعی

یکی از آثار گرانقدر وقف در عرصه جوامع دینی و مذهبی، مساله حراست از ارزش هاست. وقف یکی از برترین و بادوام ترین مظاهر احسان و نیکوکاری به مردم و خدمت به هموعان و کمک به مصالح جامعه و تنظیم امور فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است (بزرگی، ۱۳۷۳، صص ۱۰۷-۱۰۶). در پرتو اجرای این سنت نیکو و حسنه الهی و انسانی احکام و دستورات دین که عمل به آن ها ضامن بقای بنیان های خردمندانه در جامعه می باشد، به بهترین وجه مستحکم شده و پیکره اجتماع را از ابتلا به آلودگی های اخلاقی، فکری، فرهنگی و سیاسی واکسینه می کند. صیانت از ارزش های اجتماعی با گسترش وقف و بهره مندی از برکات آن در جامعه می تواند در اعتلای هنجارها و رشد ارزش های اجتماعی نیز موثر باشد.

۳-۹. ترویج روحیه تعاون و برادری

بعد سوم کارکرد فرهنگی نظام وقف، ترویج روحیه تعاون و برادری است. یکی از مظاهر اسلامی، روحیه اخوت و برادری است. خداوند متعال می فرماید: «انما المؤمنون اخوه». حتی در احکام شرع در مواردی چون نماز جماعت، حج، ادای زکات و خمس نیز روح اخوت و برادری دمیده می شود. در این میان به واژه مقدسی مثل کلمه وقف برمی خوریم که روح تعاون و اخوت به طور وضوح در آن نهفته است و واقفین خیراندیش مال خود را به این امید و هدف که گره از کار انسان مشکل داری رفع شود، وقف نموده اند. بنابراین عمل وقف ترویج فرهنگی است که تعاون، اخوت و مساعدت را در بالاترین شکل خود به تعریف می نشیند.

۴-۹. تالیف قلوب

وقف به عنوان شکلی از صدقات و به عنوان صدقه ای که همیشه در جریان است، به نوبه خود سهمی بزرگ در تألیف قلوب مردم داشته است. شارع مقدس به افراد خیر و نیکومنش اجازه داده است که با یک دید وسیع جهانی همه انسان های محروم و محتاج از هر رنگ و نژاد و ملیت و حتی از هر عقیده و مرام و مسلک را در نظر داشته باشند و برای رفع نیازمندی های آنان اقدام کنند..

۹-۵. توسعه اخلاق و معنویت در جامعه

در فرهنگ و تمدن اسلامی نقش وقف در تکامل و توسعه ارزش های الهی و معنوی فوق العاده دارای اهمیت است. فرهنگ و تمدن بر مبنای ارزش های مادی و معنوی استوار است. مهم ترین نقشی که وقف در توسعه فرهنگ و تمدن ایفا می کند، توسعه معنوی جامعه است. توسعه معنوی جامعه به این مفهوم است که جامعه در بعد الهی، دینی و ارزش های معنوی بیشتر از ابعاد مادی رشد می کند؛ زیرا اگر وقف را از دیدگاه انسانی و معنوی آن نگاه کنیم، وقف به خدمت گرفتن ارزش ها و امکانات مادی در راستای رسیدن به ارزش های معنوی تعریف می شود. به عبارت دیگر جامعه زمانی از لحاظ معنوی بیشتر رشد می کند که ارزش های مادی و امکانات مادی اش در خدمت امکانات و ارزش های معنوی آن باشد و ارزش های معنوی زمانی در یک جامعه می میرد که ارزش های معنوی در خدمت امکانات و ارزش های مادی بوده و توانمندی های انسانی، الهی و معنوی جامعه قربانی اهداف مادی، غیرانسانی و غیرالهی گردد.

۱۰. موانع و چالش ها و راهکارها

نهاد وقف به رغم سابقه درخشانش در تمدن قدیم اسلامی امروزه از دید کارآمدی با چالش هایی روبروست. این در حالی است که می توان با بازنگری در عملکرد سازمانی، بازگشت به اهداف اصلی و دینی وقف، این چالش ها را حل کرد:

۱-۱۰. سخت بودن فرایند وقف: فرایند وقف در آستان قدس رضوی و سازمان اوقاف که دو نهاد موقوفاتی کشور هستند بشدت سخت بوده و این مسئله باعث پشیمانی کسانی می شود که می خواهند مالی را وقف کنند.

۲-۱۰. عدم رعایت ملاحظات شرعی: به نظر می رسد بسیاری از ملاحظات شرعی وقف رعایت نمی شود. در حال حاضر اصلی ترین روش بهره برداری از موقوفات شهری، فروش اراضی است که هر دو نهاد این کار را انجام می دهند.

۳-۱۰. از بین بردن نهاد تولیت: اساساً با وجود اینکه ماهیت وقف، مردمی است، مردم ما درگیر وقف نشده اند، وقف عملاً به نهادی حکومتی تبدیل شده است، در حال حاضر سازمان اوقاف خودش متولی گری می کند.

۴-۱۰. فقدان شفافیت: نبود شفافیت در عملکرد سازمان اوقاف باعث تردید مردم شده، وقتی مردم از درآمد سازمان اوقاف خبر ندارند اینک درآمدها صرف چه و در کجاها می شود، طبیعتاً رغبتی به این موضوع نشان نخواهند داد.

واما راهکارها :

- فرایند وقف تسهیل شود قطعاً بخشی از مشکلات مادر این زمینه نظام بوروکراتیک کشور است با داشتن نظام یکپارچه الکترونیک بخشی از مشکلات حل خواهد شد.

- بکارگیری این اراضی برای امر اشتغال، اقتصاد هم رونق پیدا می کند، بسیاری از مشکلات موجود در کشور ما نشأت گرفته از بیکاری جوانان است. چون با فروش این اراضی این موقوفه عملاً دیگر درآمدی نخواهد داشت.

- سازمان اوقاف به جای تولی گری باید موقوفات را به تولید خاص بسپارد و خودش فقط نظارت کند.

- مردم باید بطور شفاف در جریان عملکرد سازمان اوقاف قرار گیرند تا این شک و تردیدها و بی رغبتی نسبت به موضوع وقف از بین برود یعنی تازمانی که نتیجه کار را نبینند و برای آنها ملموس نباشد ما شاهد استقبال خوب نخواهیم بود.

نتیجه گیری

وقف را می توان عمومی ترین پدیده تعاون، همکاری و مشارکت بشری دانست که از قدیمی ترین ادوار تاریخی در جوامع مختلف وجود داشته است. مشارکت و دخالت مردم در سازماندهی محیط پیرامون خود از طریق ایجاد و احداث بناهای وقفی یکی از جنبه های مهم تاثیر وقف در تداوم تشکل های بشری به شمار می رود که به به زیستی جوامع انسانی و تحقق عدالت اجتماعی کمک شایانی می نماید. واقعیت این است که وقف تأثیرات عمیقی در توسعه اجتماعی می گذارد و نتیجه طبیعی آن را می توان در سه فرآیند تعدیل ثروت، توازن اجتماعی و همکاری جامعه که در اصل زیربنای عدالت اجتماعی و اقتصادی جامعه به شمار رفته و موجبات توسعه ی یک جامعه را فراهم می آورند، ذکر کرد. وقف از منظر اجتماعی و فرهنگی قابل توسعه و گسترش است تا با پرورش استعدادهای گوناگون انسانی در راه احیای شعائر و فضایل انسانی و اخلاقی نقش بی بدیل خود را ایفا نماید و استعدادهای گوناگون افراد خود را پرورش دهد. وقف بهترین و موثرترین وسیله تکامل اجتماعی است و در ارتقای عدالت اجتماعی و صیانت از ارزش ها و گفتمان فرهنگی جامعه کارآمدی بسیار خاصی دارد.

منابع

قرآن کریم

۱. ابن شهر آشوب (۱۳۷۹). مناقب آل ابی طالب، قم: انتشارات علامه.
۲. احمدی، علیرضا (۱۳۸۹). «وقف وانگیزه های آن، فصلنامه وقف میراث جاویدن، شماره ۴».
۳. احدی، علیرضا (۱۳۷۹). وقف و الگویی برارزیابی اقتصادی آن، ماهنامه حسابداری، شماره ۱۳۰.
۴. افروغ، عماد (۱۳۷۸). خرده فرهنگ ها مشارکت و وفاق اجتماعی، مجموعه مقالات وفاق اجتماعی و فرهنگ عمومی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. الکیسی، محمد (۱۳۸۰). احکام وقف در شریعت اسلام، ترجمه صادقی گلدر، تهران: سازمان حج و اوقاف چاپ اول.

۶. امینی فر، محمد و هاشمی مجد، سید هادی (۱۳۹۰). تحقیق در زمینه احکام و ارکان وقف، فصلنامه پژوهش های فقهی، شماره ۱، تابستان.
۷. امام خمینی، روح الله (۱۳۸۸). تحریر الوسیله کتاب الوقف، تالیف علی اکبر سیفی، تهران: ناشر موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۸. حر عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه، تحقیق: موسسه آل بیت، قم: انتشارات موسسه آل بیت، چاپ چهارم.
۹. حسینی، محمدعلی (۱۳۸۵). وقف و آثار اجتماعی و اقتصادی آن، پایان نامه کارشناسی ارشد، شیراز: دانشکده الیات دانشگاه شیراز.
۱۰. حسینی پور، محمد علی (۱۳۸۳). وقف و آثار اجتماعی و اقتصادی آن، پایان نامه کارشناسی ارشد، شیراز: دانشکده الهیات دانشگاه شیراز.
۱۱. خیرآبادی، سعید (۱۳۸۸). اهداف اقتصادی و اجتماعی اسلام در نهاد وقف، میراث جاویدان، سال هفدهم، شماره ۶۸، زمستان.
۱۲. جمشیدی، احمد (۱۳۸۵). مقدمه ای بر فرهنگ وقف، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
۱۳. دانش پور، سید علی و ریاحی سامانی، نادر (۱۳۸۸). چرا و چگونه وقف کنیم، تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
۱۴. دلشاد تهرانی، مهدی (۱۳۸۴). وقف؛ میراث ماندگار، سبزواری: انتشارات امید مهر.
۱۵. رشیدی فر، مینا (۱۳۸۸). نقش وقف در تامین نیازهای روز، تهران: نشر سفیر.
۱۶. رضازاده، راضیه (۱۳۸۵). مبانی طراحی شهری، چ ۴، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
۱۷. سلیمی فر، مصطفی (۱۳۷۰). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی، اجتماعی آن، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۸. ----- (۱۳۷۸). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی، اجتماعی آن، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی.
۱۹. ----- (۱۳۸۲). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی- اجتماعی آن، تهران: نشر اندیشه.
۲۰. ----- (۱۳۸۴). نگاهی به وقف و آثار اقتصادی، اجتماعی آن، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۵.
۲۱. سیمبر، رضا (۱۳۸۸). وقف و امنیت اجتماعی، مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی، ج ۲، تهران: نشر اسوه.

۲۲. سلگی، محمد (۱۳۷۲). آموزش و پرورش فرهنگ اسلامی، وقف میراث جاویدان، شماره ۳.
۲۳. شهید اول، محمد بن مکی عاملی (۱۴۱۰ق). اللمعه دمشقیه، بیروت: دارالتراث.
۲۴. شهید ثانی، زین الدین بن علی (۱۳۸۶ق). الروضه البهیئه فی اللمعه دمشقیه، شرح کلانتر، ج ۳، بیروت: دارالعالم اسلامی.
۲۵. صفایی پور، مسعود و همکاران (۱۳۹۲). بررسی تاثیر وقف بر توسعه اقتصادی شهر اهواز، فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی شهری، شماره ۱۶، بهار.
۲۶. قابل، احمد (۱۳۸۳). اسلام و تامین اجتماعی: مبانی و راهکارهای حمایتی و اخلاق و فقه اسلامی، تهران: موسسه عالی پژوهش تامین اجتماعی.
۲۷. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۲). فروغ کافی، ج ۷، تهران: انتشارات مکتب اسلامی.
۲۸. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار، ج ۱۰۳، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی.
۲۹. محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرائع الاسلام، ج ۲، قم: موسسه اسماعیلیان.
۳۰. معدن دار آرائی، عباس (۱۳۸۴). انگیزه ها و آثار روانی و تربیتی وقف، انتشارات راسخون.
۳۱. معروف الحسنی، هاشم (۱۳۸۰) وصیت و وقف (وارث زوجه و عول و تعصیب در فقه اسلامی) ترجمه عزیز فیضی، مشهد: ناشر بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی . -
۳۲. موسوی بجنوردی، سید محمد و قهاری، ابوالفضل (۱۳۸۶). جایگاه وقف در اموال اشخاص حقوقی با تاکید بر آرای امام خمینی (ره)، پژوهشنامه متین، شماره ۷۷، زمستان.
۳۳. نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ق یا ۱۹۷۸ میلادی). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، کتاب الوقوف والصدقات، الباب الثانی، ج ۲، ح اول، قم: ناشر آل البيت.
۳۴. _____ (۱۴۰۸ق). مستدرک الوسائل، ج ۲، قم: موسسه آل بیت